

С.М. Третьак
(Академія праці і соціальних відносин)
(Науковий керівник доцент В.О. Котюк)

Концептуальні засади реформування українського громадянського суспільства

Ключові слова: громадянське суспільство, українська культура, українська ментальність, показники громадянського суспільства.

Суспільне життя сучасного Заходу асоціюється з поняттям громадянського суспільства. Останні кардинальні зміни, що відбулися у країнах Східної Європи потребували переосмислення поняття громадянського суспільства, умов та закономірностей його формування і розвитку, структури, особливостей становлення у різних культурно-історичних умовах. Щоправда, громадянське суспільство надто складна і гнучка система, щоб мати універсальну структуру. Метою розвитку такого суспільства є сама людина, а не наслідування стереотипів розвинених країн. Відтак в “ситуації пошуку й реалізації основних засад громадянського суспільства необхідно, враховуючи національну специфіку, розкрити потенціал власної системи управління та ініціювати стратегічний процес, що дасть можливість поєднати зусилля різних рівнів управління і самоуправління” [1, 52]. Тому в концепції громадянського суспільства певної країни має розкриватися ступінь зрілості даного суспільства, його потенційні можливості, здатність до реформаторських перетворень та власна стратегія розвитку. Саме тому звернення до цієї тематики зможе дати ключ на шляху побудови громадянського суспільства в Україні.

Без сумніву, аналізуючи громадянське суспільство, необхідно поєднувати два аспекти дослідження: *перший* – теоретич-

ний: громадянське суспільство є ідеальною організацією суспільного життя, за допомогою якої вдосконалюються економічна, політична і духовна сфери життя суспільства; *другий* – практичний: громадянське суспільство явище унікальне, є результатом специфічного історичного розвитку в різних культурно-історичних традиціях. Поєднання цих двох аспектів дає можливість дослідити конкретні форми його втілення в життя даного суспільства, прогнозувати перспективи його розвитку.

Предметом дослідження цієї статті є концепція українського громадянського суспільства. Автор статті ставить на меті показати необхідність створення у кожній державі своєї власної концепції громадянського суспільства, що ґрунтується на власній культурі та ментальності народу. Саме тому завданнями цієї статті є обґрунтувати необхідність створення “власної” української моделі громадянського суспільства; вказати на її особливості та окреслити основні проблеми трансформаційних процесів, що впливають на стан розвитку такого суспільства в Україні.

До проблеми формування української моделі громадянського суспільства останнім часом в своїх працях зверталися В. Барков, І. Добропас, Ф. Канак, С. Кириченко, В. Князев, А. Кобзар, Л. Кравченко, О. Кресін, Ю. Левенець, П. Петровський, О. Пі-

шуліна, Т. Розова, М. Рябчук, Л. Старецька, А. Тимошук, Г. Світа, А. Фартушний, М. Цимбалюк та ін. Втім єдиного погляду на таку модель так досі й не сформовано.

На сучасному етапі в загальному вигляді сформувався певний погляд на громадянське суспільство, якому властиві певні критерії. Сучасне українське суспільство не відповідає таким критеріям. Й саме невідповідність усталеної моделі соціуму та політичній системі, складовими яких є розвинене і впливове громадянське суспільство, як вважає Ю. Левенець, у кінцевому разі й зумовлює сучасні дискусії з приводу реформування громадянського суспільства в Україні [10, 113].

І все ж становлення громадянського суспільства є стратегічною метою розвитку українського суспільства. Однак на шляху трансформації українського суспільства в громадянське суспільство Україна зіштовхнулася із значними труднощами, адже виявилось, що полатати “старе” набагато легше, ніж побудувати “нове”. Окрім того, *власна культура кожної країни, система життєвих цінностей та орієнтири людського життя унеможливають механічне відтворення “чужої” моделі такого суспільства.*

Нові для України ідеї та уявлення формують модель, що реалізується в ході соціально-політичного процесу розвитку даного суспільства; іншими словами будь-яка модель соціального розвитку накладається на культурно-історичну традицію, характерну для країни та її народу. Як зазначає О. Кобзар, все, що відбувалось в минулому українського народу, різною мірою входить в реальну тканину історії, яка продовжується й сьогодні [2, 294]. Невирішені раніше проблеми суспільного розвитку вимагають свого вирішення. Отже, поняття громадянського суспільства набуває реального сенсу лише у взаємодії з культурно-історичним світом, духовними цінностями певного суспільства.

На сучасному етапі вступу до Європейського співтовариства в Україні здебільшого пропагується ліберально-демократичний варіант розбудови громадянського суспіль-

ства, де автономна особистість має повну свободу у суспільстві, і обмеження сфери її діяльності з боку держави є неприпустимим. Такий варіант громадянського суспільства знижує принцип колективної солідарності. Індивідуалізм західного зразка, на мою думку, не відповідає основним принципам співжиття українського суспільства, тим соціальним нормам, звичаям і традиціям, які формувалися в Україні протягом тривалого історичного часу, інтегруючи українське суспільство. В сучасних умовах розвитку індивідуалізм відокремлює людину від людини, руйнує соціальну матерію українського суспільства.

Крім того, необхідно враховувати, що у геополітичному сенсі Україна завжди була й залишається країною пограниччя, розташованою на перехресті двох “світів” й саме тому зазнає впливу двох різних культур: східної та західної. Схід та Захід – дві культурні традиції, два культурно-історичних контексти формування концепції “громадянського суспільства”. Західна цивілізація орієнтована на динамічний тип особи, на індивідуальну ініціативу, самоствердження і досягнення успіху; духовним ідеалом східної свідомості є традиціоналізм, який розуміють як сукупність духовних цінностей інтегративно орієнтованої масової свідомості на всезагальний інтерес, на колективну волю [4, 126–128]. Слід зауважити, що поняття “Схід” та “Захід” є абстракціями. В реальності ці феномени взаємодіють, взаємодоповнюються і взаємно визначають один одного, адже буття кожного культурного організму реалізується на підставі двох процесів: внутрішнього саморозвитку та зовнішнього впливу інших культурних традицій. *Особливістю становища України як раз і є те, що на її теренах сходяться шляхи Заходу та Сходу, впливаючи на характер українського менталітету.*

Таким чином, концепція українського громадянського суспільства має органічно поєднати різні культурні традиції, що переплелися в історії українського народу та особливості власного історичного досвіду. Такий підхід дасть можливість не повторювати, а будувати власне суспільство з

урахуванням місцевих традиційних умов та соціокультурних традицій. Причому це не буде суперечити європейському вибору нашої держави.

Розвиток громадянського суспільства є результатом тривалого поступового саморозвитку. Процес перетворення українського суспільства в громадянське триває в особливих умовах: 1) відбувається радикальна зміна пріоритетів соціального розвитку; 2) йде процес творення національної державності; 3) ще інституціонально до кінця не сформовані елементи громадянського суспільства; 4) в основі суспільної піраміди продовжують превалювати патерналізм та пасивність суспільства; 5) дефіцит дієвих правових механізмів значною мірою позбавляє змісту навіть ту свободу, що вже є, і перешкоджає становленню будь-яких громадських інститутів; 6) розвиток інститутів громадянського суспільства, структуровання його відносин з владою і бізнесом, заснований, скоріше, на іноземному досвіді, ніж на вітчизняному [1, 43]. М. Рябчук з цього переліку умов визначає три головні перешкоди формуванню повноцінного громадянського суспільства: перша – державний патерналізм, громадська пасивність та відчуженість; друга – мовно-культурна різноманітність населення; третя – відсутність справжніх економічних реформ [12, 8]. Таким чином, можна зазначити, що сьогодні формування громадянського суспільства в Україні відбувається у принципово нових умовах, яких ніколи не було ні в одній західній державі, а значить ***Україна має сформувати свою власну стратегію побудови такого суспільства.***

Щоб збагнути перспективу розвитку українського громадянського суспільства та збереження стабільності в ньому, проаналізуємо основні показники, що справляють вплив на розвиток такого суспільства, а саме:

- наявність простору для функціонування громадянського суспільства, тобто належних нормативних рамок. Становлення громадянського суспільства залежить від якості законодавства. Сьогодні Конституція

України не містить і згадки про громадянське суспільство, що негативно відбивається на процесі формування цього суспільства. “Проголошення прагнення досягти ідеалів правової держави, не пов’язавши це на конституційному рівні з формуванням громадянського суспільства, є не просто нелогічним, а й стратегічно неприпустимим” [6, 38]. Отже, перше, що необхідно зробити, це доповнити Конституцію України новим розділом про громадянське суспільство.

Громадянське суспільство – це сукупність сформованих на добровільних та самоврядних засадах в межах Конституції та законів громадських інститутів, за посередництвом яких індивіди вільно реалізують свої природні права і свободи [1, 43–44]. І чимало експертів стверджують, що саме стан законодавства є визначальним фактором ефективності основних інститутів громадянського суспільства. На сьогодні правовий захист громадянських інститутів в Україні став надзвичайно актуальним.

Права людини є нормативною формою вираження міри свободи індивіда. Саме тому безумовне визнання та захист природних прав людини і громадянина стають основною ознакою громадянського суспільства. Порівняно з часами тоталітарного режиму, сьогодні можливостей для реалізації політичних та духовних прав більше; однак суттєво знизилась гарантія соціального захисту. В чинному українському законодавстві права людини закріплені, але в більшості залишаються декларованими. І причина “не тільки в історичних традиціях українського суспільства, у якому права людини не займали гідного місця, ні у суспільній свідомості, ні у практиці діяльності держави, а й нестабільній ситуації перехідного періоду, невисокій правосвідомості громадян, відсутності можливостей покращити добробут людей. До того ж, державні бюрократичні структури поки що не зацікавлені у задоволенні прав людини” [7, 18].

- структура громадянського суспільства, тобто його складові та

показники їх розвитку. Складність процесу формування громадянського суспільства в Україні полягає в тому, що “громадянське суспільство формується переважно з опорою на внутрішні, недостатньо розвинуті, а подекуди гранично слабкі, дуже нечисленні традиції та інститути самоорганізації населення”. Але слід звернути увагу на іншу проблему, що існуючі громадянські суспільства з усім комплексом державно-політичних інститутів виникли в істотно іншому культурному середовищі, часто з кардинально відмінними від наших традиціями соціальної взаємодії та змістовими орієнтирами суспільної поведінки людей [14, 27–28].

Соціологічне опитування ще 2002 р. виявило, що 90% респондентів проголошують необхідність громадянського суспільства в Україні, однак майже така кількість респондентів не бажає брати особисто участь у житті та побудові цього суспільства [2, 23–24]. Це явище найяскравіша ілюстрація того стану, в якому знаходиться український соціум.

– *рівень впливу громадянського суспільства на суспільні, економічні і політичні процеси у країні.* На сьогодні можемо констатувати, що в Україні відсутня чітка цілісна концепція розвитку суспільства, не визначені конкретні завдання, етапи та терміни реформ, відповідних їм політичних та соціальних технологій, нормативно-правового забезпечення. Одвічне прагнення українців до незалежності є підґрунтям для міцності українського суспільства. Однак в останні роки тягар економічних негараздів, різке розшарування суспільства, відсутність чіткої політичної стратегії, безперервні політичні баталії призвели до соціальної стомленості українського народу.

Економіка будь-якої країни значною мірою обумовлює ступінь її незалежності.

На сьогодні в українському суспільстві можна побачити нерозуміння пріоритетності вирішення економічного блоку питань. Економічна система сучасної України не дає змоги розвивати приватне підприємництво, відсутня справжня приватна власність на основні засоби виробництва і, особливо, на землю. До того ж на цих процесах позначаються недорозвиненість корпоративного мислення, відсутність традицій поводження з капіталом, існування споживацької культури. На думку А. Фартушного, у пострадянських державах виникла нова система мотивацій, яка стимулює соціально активні верстви населення не на інвестування виробництва і не на його розвиток, а на посередницьку діяльність й негайне збагачення за рахунок авантюристичних дій у сфері фінансово-грошового обігу [4, 256]. Як результат, отримуємо непродуктивне використання значних матеріальних ресурсів, занепад власного виробництва, руйнування економічного організму українського суспільства.

Економічний спад приводить до ще більшого розшарування суспільства на дві групи населення: дуже невелику групу багатих людей і дуже значну групу бідних громадян. Як бачимо, середній клас майже відсутній, а той, що є, не збільшується, а деформується. Втрачаються цілі верстви – зокрема вчителі, лікарі, військовослужбовці і т. д. Але ж українське суспільство потребує значної кількості людей інтелектуальних професій! Все це означає, що Україна поступово втрачає свій науково-технічний, інтелектуальний та кваліфікаційний потенціал.

Не можна не погодитись з Ю. Левенцем, що за умови, коли понад 60% економічного і фінансового капіталу перебуває у так званому тіньовому секторі, ні про яку економічну свободу не йдеться. До того ж, різноманітні форми власності де-юре існують, але у такому спотвореному вигляді, що це дає підстави класифікувати цей тип економічних відносин, що склався, “диким капіталізмом” [10, 113]. Отже, цивілізованих економічних засад для функціонування громадянського суспільства в Україні ще не створено.

Зміни у політичній сфері життя українського суспільства надали громадянам політичні свободи та альтернативу вибору, однак більшість з них не знає, як ними скористатися. Саме тому відсутні на сьогодні ефективні громадянські політичні структури та асоціації. До того ж, більшість політичних партій працюють потужно лише під час виборчої кампанії; виявляють неспроможність сформулювати чітку, переконливу і реалістичну програму, яка б вирізняла їх серед інших партій. І як наслідок – рівень довіри населення до політичних партій залишається невисоким. Окрім того, політичний процес в Україні погано прогнозований, що пов'язано із неструктурованістю суспільства і політичних інтересів, невисокою адаптованістю до радикальних змін людей старшого та середнього віку, невизначеністю перспектив на майбутнє, відсутністю чітких правил політичної боротьби.

Національна концепція розвитку громадянського суспільства в Україні визначає, що сьогодні громадянське суспільство не є центром впливу, з яким би мусила рахуватися влада; воно не є збалансовуючою противагою для влади; різноманітні сегменти не відчувають один одного спільниками у взаємодії з державою; сегмент політичних партій розпорошений, влада не прозора і не підконтрольна народу; пересічний українець не вірить владі; планка суспільно-політичної культури вкрай занижена [9, 13–14].

– *цінності, якими керується суспільство в своєму просуванні до рівня громадянського.* Сучасна українська ментальність несе на собі відбиток радянського періоду. Саме вкоріненість авторитарно-етатичних традицій в психології особистості, що склалися в цей період, є однією з причин тривалості та “болючості” процесу формування українського громадянського суспільства. На думку О. Тімошук, в Україні склалась ситуація, коли певна частина українського суспільства виявилась не готова психологічно до нових

життєвих реалій [13, 51]. Але громадянське суспільство є сукупністю окремих, незалежних особистостей, які мають власні потреби та інтереси. В таких умовах індивіду потрібно приймати відповідальність за досягнення життєвих цілей на себе, що виявилось для певних соціальних прошарків суспільства таким завданням, яке практично не можна розв'язати.

Головною якістю духовного життя громадянського суспільства виступає свобода. Звільнення від тоталітарної системи цілком логічно пов'язують із набуттям свободи. Але це свобода від чогось, яка має для творення нового суспільства стати свободою для чогось. Для більшості громадян “свобода від” ще не стала “свободою для” і це суттєво впливає на формування громадянського суспільства в Україні.

Сьогодні Україна – це перехідне суспільство з невизначеною системою базових цінностей, буття якого реалізується в умовах невизначених соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів. Проте в історії українського народу можна побачити й ідеї лібералізму, й поваги до особистої свободи, які необхідно відродити, щоб вони стали домінуючими, перетворились у консолідуєчий фактор української історії. Культурні традиції, переосмислені з урахуванням потреб часу, мають стати духовною основою об'єднання нації.

Проте слід зазначити, серед вчених-юристів та політологів на сьогодні існують протилежні погляди щодо стану розбудови громадянського суспільства в Україні. Так, Ю. Шемшученко стверджує, що громадянське суспільство в Україні перебуває в зародковому стані; І. Кресіна вважає, що в Україні відбувається стагнація пострадянського негромадянського суспільства; В. Погорілко зазначав, що в Україні громадянське суспільство в основному склалося; В. Пазенок вважає, що питання, чи склалось в Україні громадянське суспільство, надоречне, адже якщо громадяни активні – воно існує, питання лише в його якості та дієвості [8, 19–20]. Існує навіть точка зору, що в

Україні створена модель “негромадянського суспільства” [11, 12].

Але ж громадянське суспільство “не виникає ні за одну ніч, ні за той термін, протягом якого можна створити демократичну конституцію чи, навіть, закласти основи ринкової економіки” [5, 64]. Сьогодні можемо констатувати, що існують труднощі становлення громадянського суспільства і є лише передумови та деякі чинники для його формування в Україні. Ці підстави роблять теоретичні розробки концепції громадянського суспільства життєво необхідними для українського соціуму, обумовлюють потребу здійснення системних перетворень.

Саме тому сьогоднішня ситуація, що склалася в суспільстві перехідного періоду, привертає особливу увагу до потенціалу соборності громадянського суспільства. І чим гірше стан у економічній та політичній реальності, тим більше надій покладається на громадянське суспільство. Я поділяю точку зору І. Кального про те, що грома-

дянське суспільство не можна розглядати як панацею вирішення всіх реальних та можливих протиріч, однак конструктивне бачення подальшої перспективи розвитку суспільства пов’язане саме з цією ідеєю [3, 44–46]. Практичне здійснення ідеї громадянського суспільства не буде абсолютно безхмарним. В громадянському суспільстві будуть свої протиріччя та свої колізії. Але якщо воно створить умови появи нового типу особистості, що приймає та поділяє принцип терпіння та терпимості, розуміння та поваги, то воно зможе справитися зі своїми проблемами. Нам всім потрібно вчитися жити в світі компромісу та злагоди, щоб набути якостей суб’єктів громадянського суспільства, і щоб ця проблема була вирішена, потрібно не лише конструктивні економічні реформи, політична ініціатива, але й нова філософія, яка повинна виступити системою забезпечення діалогу, взаєморозуміння та суспільної злагоди.

Список літератури:

1. Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали “круглого столу”, 19 листопада 2003 р. / В.Ю. Барков та інш. [ред. кол.] ; Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2003. – 114 с.
2. **Войтенко Т.О.** Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання / Т.О. Войтенко, О.С. Гончарук, Ю.О. Привалов ; відп. ред. Ю. Саєнко. – К.: Стило, 2002. – 368 с.
3. Гражданское общество: Истоки и современность / И.Н. Кальной, Г.В. Овчинников, И.Н. Лопушанский [и др.]. – 2-е изд., доп. – СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – 296 с.
4. Громадянське суспільство як здійснення свободи: Центральні-східний досвід / В.П. Мельник [та інш.] [ред.]. – Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 1999. – 382 с.
5. **Дарендорф Р.** Современный социальный конфликт. Очерк политической свободы / Р. Дарендорф. – М., 2002. – 232 с.
6. **Кириченко С.О.** Громадянське суспільство та права держава: поняття та зміст / С.О. Кириченко. – К., 1999. – 47 с.
7. **Кравченко Л., Цимбалюк М.** Розбудова українського громадянського суспільства: кризь призму бачення окремих проблем / Л. Кравченко, М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 10.
8. **Кресіна О.** Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці (з методологічного семінару) / О. Кресіна // Право України. – 2004. – № 3.
9. Кроки до громадянського суспільства: Концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні / В.П. Рубцов [та інш.] [ред.]; Українська академія універсології. – К., 2004. – 256 с.
10. **Левенець Ю.А.** Держава у просторі громадянського суспільства / Ю.А. Левенець // НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.

11. *Полохало В.* Политология посткоммунистического общества в Украине и в России: к методам политического анализа / В. Полохало // Полис. – 1998. – № 3.
12. Розвиток громадянського суспільства в Україні / Л. Шара [та інш.] [уклад.]. – К.: Фонд “Європа XXI”, 2002. – 59 с.
13. *Тимошук А.В.* Правовое государство в Украине: теория, история, перспективы / А.В. Тимошук. – Симферополь: Таврия, 1997. – 64 с.
14. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / В.І. Луговий, В.М. Князев [заг. ред.] / Українська академія державного управління при Президентові України. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 252 с.

РЕЗЮМЕ

Статья раскрывает насущный для Украины вопрос о необходимости формирования собственной модели гражданского общества, которая основывается на собственной культуре и менталитете украинского народа, а не на слепом копировании „чужой” модели. В статье указывается на особенности исторического развития украинского общества, его географического расположения, особенности культурных традиций, что обосновывает необходимость создания именно „своей” модели гражданского общества; показаны особенности украинской модели гражданского общества и очерчены основные проблемы трансформационных процессов в Украине, которые воздействуют на его реформирование.

SUMMARY

This article covers the essential issue of creation in Ukraine own model of civil society based on Ukrainian mentality and culture but not on the “copies” of models of other countries. The article provides for the peculiarities of the development of Ukrainian society, its geographical location, peculiarities of culture traditions. Mentioned peculiarities are the grounds for the necessity to create unique model of civil society in Ukraine. The article deals also with the special features of Ukrainian model of civil society and processes of transformation in Ukraine that result to the reforming of Ukrainian civil society.

*Рекомендовано кафедрою
теорії та історії держави і права*

Подано 26.04.09